

Lőcsei Péter

MAGYAR CSILLAG

HORVÁTH ISTVÁN: *SZERKESZTŐ A VÉSZKORSZAKBAN.*
MÚLT ÉS JÖVŐ KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 2014.

ILLYÉS GYULA ÉS A MAGYAR CSILLAG

A művészek érzékeny emberek. A kritika által megbecsültek éppúgy, mint a félreismertek és az elfeledettek. Nemzedéki viták, bírálatok, székértáborok, sikerlisták, megélhetési, publikálási gondok, díjak, kirekesztések... Kell-e tovább sorolni? Az életművek az esztétikai értékeléseken kívül gyakran minősülnek ideológiai, politikai, magánéleti nézőpontok alapján. Különösen, ha az alkotó olyan helyzetbe került, hogy pályatársainak megjelenését, megítélését, anyagi helyzetét befolyásolhatta. Gondoljunk a szerkesztői vagy a kurátori hatalomra, felelősségre!

„A világ leglassúbb folyamata: az érzés megváltoztatása a gondolat által” – vallotta Osvát (*Osvát Ernő összes írásai*. Bp., 1945, 226.). A bizakodók ezt úgy olvashatják, hogy előbb-utóbb feloldhatók az előítéletek. Ezért van nagy szükségünk a tisztánlátást segítő dokumentumközlésekre, elemzésekre. Horváth István könyve ezeknek a sorát gyarapítja. Feltáró munkájának középpontjában a *Magyar Csillagot* létrehozó Illyés Gyula áll, aki annyi ellentétes értékelésben részesült, mint kortársai közül talán senki más. Dicsérték, bírálták műveinek világképét; nem hagyták szó nélkül magánéletét, közéleti helytállását. Voltak, akik gyanakodva nézték Babitscsal kialakult kapcsolatát; a *Nyugatban* betöltött szerepe után kapott elismerő és rosszálló megjegyzéseket a *Magyar Csillag*, később a *Válasz* miatt is. Olykor számon kérték, miért hallgat; máskor fellépését tekintették kényelmetlennek. Valamennyi megérdemelne egy-egy olyan tisztázó áttekintést, mint amilyenre korábban Domokos Mátyás vállalkozott (*Adósságlevél*. Bp., 1998; *Illyés Gyula József Attiláról*. Bp., 2006). Horváth István már azzal is ködöt oszlatott volna, ha nem tesz mást, mint közreadja a dokumentumo-

kat. A *Magyar Csillag* indulásával, évfolyamaival, megszűnésével kapcsolatos jegyzetei, a háttérrel árnyaló adatai, gondolatai többet, figyelemre méltóbbat nyújtanak ennél.

Illyés éveken keresztül volt Babits segítője a *Nyugat* utolsó korszakában. Sokan tőle várták a folytatást. A főszerkesztő halála a politikai viszonyok miatt a lap megszűnését jelentette; Török Sophie 1941. augusztus 9-én hiába kérte a kiadói jog átruházását. Rá maradt a feladat, hogy új címen, de a formátumot és az eszmeiséget megtartva biztosítsa a folyamatosságot. Mindezt gyanakvások, támadások közepette. Már az általa szerkesztett *Babits-émlékkönyv* kemény bírálatokat kapott. A fajvédők sokallták a zsidó származású szerzők arányát. (E sorok írójának Somlyó György elmondta, hogy Babits előtt tisztelgő írása emiatt maradt ki a kötetből.) A negyvenes évek elejének szellemi-politikai helyzetére és a *Magyar Csillag* indulására Örley kapcsán így emlékezett Illyés: „A szennyár a sírhalmok közt is kanyargott, a temetőn is átcsapott. Mindnyájan éreztük, rendezni kell a védelem hadsorait. Az ellenség belőtt, a rohamoknak kitett állásokba sürgősen kellett friss erők is. Nemcsak ütni bátrak. Ütni képesek. A jó látásukkal célzók is.” (Örley István: *A Flocsek bukása*. Bp., 1988, 7.)

A *Magyar Csillag* 1941 szeptemberében kapta meg a lapengedélyt. Szoros korlátozással, nehezen kijátszható feltételekkel. A hatályos törvények szerint a zsidónak minősülő munkatársak és szerzők aránya nem emelkedhetett 6% fölé. A költő és folyóirata acsarkodó megjegyzések sorát kapta a *Virradat*, a *Magyarság*, a *Magyar Élet* és a *Nemzetőr* tollnokaitól. Feljelentés értékű vádak. Tanulságos elolvasni az idézett részleteket. Igazi hatásuk akkor lenne, ha hasonló tartalmú, stílusú mondatokat nem írnának, nem mondanának, nem is gondolnának a nyilvánosan megszólalók. Vannak helyzetek, amelyekben kilátástalannak tűnik föl a küzdelem. Maradna a kivonulás. Illyés a lemondás gesztusával a folyóiratra is kimondta volna az áment. Kitarzott, ameddig kitarthatott.

A *Magyar Csillag* 48 számának csaknem 3100 oldala azt bizonyítja, hogy a szerkesztők és a munkatársak becsületesen látták el feladatukat: a legnehezebb hónapokban is értékeket teremtettek, közvetítettek. Illyés egy (forrásjelölés nélküli) interjúban évtizedekkel később azt említette, hogy a folyóirat „egyetlen érdeme az volt, hogy oda zsidók is írhattak...”. Ez a sommás minősítés azonban túlságosan szerény és korlátozó. Ne feledjük: itt jelent meg Weöres *Háromrészes éneke*, Jékely, Kassák, Pilinszky, Szabó Lőrinc, Kálnoky több fontos verse! Ottliktól a *Hajnali háztetők* első fele. Illyés megannyi írása, köztük a *Hunok Párisban* jó néhány részlete. És a to-

vábbi gazdag névsor: Cs. Szabó László, Illés Endre, Keresztury Dezső, Rónay György, Schöpflin Aladár...

Ha a művészek érzékeny emberek, miért ne lennének azok hozzátartozói is? Természetes, hogy a magukat vagy férjüket mellőzöttnek érzők leveleiben, naplóiban méltatlankodó hangok is feltűnnek.

*

Horváth István könyve színes, izgalmas kordokumentum. Mivel az élet jó dramaturg, a szerző pedig a hitelességre és az arányosságra törekedett, szükségképpen egymás mellé rendeződtek a panasz, a kétségbeesés, a segítés, a kockázatot vállaló önzetlenség és bajtársiasság példái. Az indulat és a köszönet gesztusai. Nem díszek, hanem lényeges információhordozók a jó minőségű kézirat- és gépiratmásolatok. A dedikálások a tiszteletet, a hálát, a hivatalos és baráti levelek a kor szóhasználatát, stílusát hitelesítik. A korlátozott – gyakran életveszélyben lévő – írók, költők és a hozzátartozók vegyes érzelmeit is.

Az 1. fejezetben a betegeskedő, támogatásra szoruló, deportált Sándor Kálmánnal (1903–1962) összefüggő írások kaptak helyet. Megható az az előszó, amelyben Illyés halottnak hitt pályatársát méltatta. Utána olvasható a *Zord idők* című haláltábori beszámoló, a feketénél is feketébb groteszk torokszorító példája. A fiktív levélnek (és fájdalmasan hiteles dokumentumnak) ez az első pontos szövegközlése. Az „Illyés Gyulának szeretettel” ajánlott keserű életjel bevezető sorait idézem: „Mint rituális mosószappan írom ezt a levelet. Mélyen tisztelt Uram, fogóddzon meg jól, egy szegény izraelita tisztítószert szől Önhez e sorokból magyar nyelven; egy egyszerű szappan, melyet néhai Himmler Henrik parancsára főztek szorgos német kezek boldogult Sándor Kálmán magyar íróból.”

A Gyergyószentmiklósról származó, szegénységben nevelkedő Salamon Ernő (1912–1943) a baloldali irodalom képviselőjeként tűnt föl Erdélyben. Előbb a *Brassói Lapok*, a *Korunk*, a *Reggeli Újság* közölte írásait; később a *Kelet Népe*ben és a *Magyar Nemzet*ben is bemutatkozott. *Gyönyörű sors* című kötetéről Forgács Antal írt a *Nyugat*ban. Nyíltan hangoztatott világnézete és zsidó származása is nehezítette nyilvános szerepléseit. 1941 őszén egész paksaméta verset küldött Illyésnek. Harmincévesen fogalmazta meg végrendeletét, Ukrajnába vezényelt munkaszolgálatosként naplót vezetett. Aligha tudjuk elképzelni, hogy mit jelentett egy költemény, egy novella megjelenése a frontra hajtottak, a mindennapi halálveszélyben élők

számára. Aggódó feleségek kétségbeesett üzeneteiből, ismétlődő kéréseiből, hálálkodásaiból alkothatunk közelebbi fogalmat. Illyés ezeket a leveleket is megőrizte. Fontos, beszédes értékei lettek a kötetnek. Salamon Ernő nem érthette meg azt, hogy a *Magyar Csillag*ban olvassa írásait: 1943 februárjában életét veszítette. Hagyatékát felesége, Huszár Ilona gondozta. Ő tartotta a kapcsolatot Illyéssel, aki 1944-ben négy Salamon Ernő-verset közölt folyóiratában. Az özvegy a férje posztumusz kötetéhez előszót kért tőle. Ez akkor nem készült el. Illyés úgy vélte, akadnak nála avatottabbak erre a feladatra. 1967 tavaszán *A megölhetetlen* című jegyzetében megindító szavakkal idézte fel alakját és líráját: „Egy boldog elégedetlen! Egy forradalmár, aki nem győzi dicsérni a világot. Egy kérlelhetetlen szegény, aki örömmel szívja tele magát a világ és a maga gyötrelmes állapotában. [...] Egy fél percig kell csak csöndben maradnom, fülelnem valamiféle távol-ságba, és teljesen benne vagyok Salamon Ernő költői világában.

Ez nem kis szó, nem csekély próba.

A költők nem a versekért írják a verseket. Hanem azért, ami a versen át majd belénk árad, bennünk marad. Gazdagítsa – egyre kamatozóban – embervoltunkat.” Mint annyi hasonló alkalommal, ezekben a sorokban is kettős arcképet fedezhet fel az olvasó.

*

Komor András (1898–1944) és felesége, Lengyel Gizella bő másfél évtizedig tartott bensőséges levélkapcsolatot Illyéssel. Különleges barátságukat a megszólítások mellett az üzenetek számos humoros szófordulata, gratulációja és két alkalmi verse is bizonyítja. „K. Bandi” a *Tükör* számára kért írásokat barátjától, és feleségével együtt aggódott egészségéért. A helyzet akkor vett drámai fordulatot, amikor Révay József lapjától munkaszolgálatra hívták be, és útépitésre rendelték. A szorongató időkben Illyés közölte néhány írását. Tudta, hogy egy-egy ilyen megjelenés nem csupán a szerző öntudatát erősíti, hanem szerencsés esetben némi védelmet is jelenthet. Lengyel Gizella ezekkel a szavakkal adott hálát érte 1943 őszén: „Jánoskám, az Isten áldjon meg! Nagyon szépen köszönöm. Remek ember vagy! Csókollak Gizi” (A megszólítás nem sajtóhiba, nem elírás. Komorék így szólították barátjukat: Illyés Gyula János.)

Nemcsak azok a vészkorszak áldozatai, akik munkaszolgálatban, a Duna-parti esztelen öldöklésben, a házkutatások során vagy a koncentrációs táborban veszítették életüket. Ide tartoznak azok a megnyomorítottak is,

akik önkézzükkel hívták a halált. Komor András és felesége a nyilas hatalomátvétel után szánta rá magát a végzetes tetre. Az író meghalt, Lengyel Gizella túlélte a mérgezést. Átvészelte a háború további hónapjait is, de férje halálát és saját nyomorúságos helyzetét nem tudta elviselni. Testi-lelki megpróbáltatások között legépelte, biztonságba helyezte Komor András szellemi hagyatékát. 1947 őszén elbúcsúzott az élettől. Most már véglegesen.

*

A következő fejezet a Halász Gáborral (1901–1945), Szerb Antallal (1901–1945) és Sárközi Györggyel (1899–1945) kapcsolatos dokumentumokból közöl válogatást. A későbbi oldalakról rokonként említhetők azok a sorstársak, akik tragikusan szűkre mért alkotó évtizedeik alatt jelentős életműveket hoztak létre: Radnóti, Pap Károly, Gelléri Andor Endre...

Horváth István könyvének minden oldala a pazarlásra is emlékeztet. Derékba tört életek, befejezetlen esszék, műfordítások, regények... Meg nem született alkotások, amelyeket csak ők írhattak volna meg. *A leltárhiány* folytatható azokkal a sorsokkal és életművekkel, amelyek másként alakultak volna a nyilas eszmék és a nyilas gyakorlat nélkül.

A kötet a segítség, a bajtársiasság, az élni akarás, a becsület, az irracionális remény, a hála változatos példáit mutatja be. Egytől egyig rászorgálnának a megnevezésre, az idézésre. Darvas Szilárd „átigazított” verse, ugyanúgy, mint Hegedűs Géza, Zelk Zoltánné, Hollós Korvin Lajos, Pap Károlyné levele. Szerb Antalné visszaemlékezése, Gelléri Andor Endre két novellája. Nem utolsósorban Sárközi Márta segítő szándékú, fanyar üzenete, amelyben Illyést tájékoztatta Halász Gábor állapotáról, mentesítési tervük tortúráiról: „Közben Gábor a Dreher sörgyárban harcol a hazáért. Hol asztalosműhelyben szögel ládákat, hol leltárt csinál, hol sötétítőpapírt ragaszt. [...] Testileg elég jól bírja a dolgot, idegileg, bár igyekszik jókedvet szimulálni, láthatóan már nagyon meg van viselve. Ebből az alkalomból fölfedeztem, hogy milyen egyszerű, szép, tiszta dolog zsidónak lenni, de milyen keserves minden olyan variáns, hogy félvér, negyedvér, kétharmadvér, nyolcadvér és minden mostanában divatos képletek.” (A fekete humor megértéséhez tartozik, hogy a református apától származó, házasságon kívül született Halász Gábort azért minősítették zsidónak, mert szülei csak 1908-ban esküdtek meg. Az ő áttérése a törvény értelmében nyolc hónapot csúszott.)

A negyvenes évek vallomástevőinek egyik hitelesítője az a Vas István, aki évtizedekkel később ekképp adott halát: „Márpedig Illyés csodát művelt a *Magyar Csillag*-ban: többek között megnyitotta kikötőit a kirekesztetteknek, olykor még saját ízlésbeli meggyőződését is háttérbe szorítva...” (Vas István: *Azután II.* Bp., 1990, 82.)

A kötetben a személyes élményekkel, vallomásokkal párhuzamba kerülnek a kor hivatalos dokumentumai. Rendeletek, korlátozások, határozatok. Van, ami hiányával válik beszédessé. Illyés 1945. május 8-án a miniszterelnöktől kért engedélyt a *Magyar Csillag* folytatásához. Tudjuk, hogy hiába. Sem a *Nyugat*, sem örököse nem jelenhetett meg a háború után. Jeleképes, hogy a főszerkesztő még évekig kapott kéziratokat, mint ahogy az is, hogy Ottlik a hetvenes években megsemmisítette a nála lévő (tervezett, de soha ki nem adott) *Nyugat*-szám anyagát.

Horváth István bőséges (több mint 400 tételes) jegyzettel hitelesítette munkáját. Kötetének végén a *Magyar Csillag* összesített tartalommutatóját közölte. Az adatokban bővelkedő munka néhány pontosítást igényel: Illyés Gyula nem volt a *Tanú* munkatársa (76.); Radnóti versének címe helyesen: *Nyugtalan őszül* (223.), Bárdosi Németh János neve tévesen Lászlóként szerepel (230.).

Az olvasók alighanem azzal a reménnyel teszik le a hiánypótló könyvet, hogy belátható időn belül folytatódik a dokumentumok megjelenése. A már közzétett naplók után Illyés levelezésének minél teljesebb kiadása számos életrajzi, irodalomtörténeti kérdést tisztázhat, árnyalhat még.